

Research Paper

A Comparative Study of Taqizadeh's and Kazemzadeh Iranshahr's Approaches to Western Civilization: From Civilizational Submission to Ethical Critique

Mahdi Rafatipanah Mehrabadi*^{ID}

Assistant Professor of the Department of Historical and Environmental Studies, the Organization for researching and composing university textbooks in the Islamic sciences and the humanities, Tehran, Iran. E-mail: rafatipanah@samt.ac.ir

Received: 2025/06/30 Accepted: 2025/09/04 PP 73-99

Abstract

Following the Iranian Constitutional Revolution's failure and the emergence of a new atmosphere of political and cultural awakening, the second generation of Iranian intellectuals adopted two divergent paths in their encounter with Western modern civilization. Using historical analysis and content examination of two key Iranian periodicals, *Kaveh* and *Iranshahr*, this study undertakes a comparative analysis of the perspectives of Sayyed Hassan Taqizadeh and Hossein Kazemzadeh-Iranshahr. The present study investigates how these two second-generation intellectuals conceptualized and interpreted Western civilization, and examines the implications of their divergent approaches for understanding the project of modernity in Iran. The findings show that Taqizadeh, using the metaphor of a "broken house," attributed Iran's underdevelopment to the inadequacy of its cultural, political, and civilizational structures, and consequently advocated for the unconditional adoption of Western civilization. On the other hand, Kazemzadeh-Iranshahr, using an ethically grounded critique, warned of the spiritual crisis in Western societies and called for a critical appropriation and indigenization of Western civilization based on the "national spirit" and the reconstruction of collective ethics. The findings demonstrate that although both thinkers were concerned with Iran's development, the divergence between Taqizadeh's positivist, techno-centric outlook and Iranshahr's humanistic and spiritual perspective highlights the profound discursive divide concerning modernity, cultural identity, and the possibilities of development in twentieth-century Iran. These findings contribute to a critical rethinking of modernization projects and their historical challenges in contemporary Iran.

Keywords: Iranian intellectualism, Sayyed Hassan Taqizadeh, Hossein Kazemzadeh Iranshahr, Western civilization.

Citation: Rafatipanah Mehrabadi, Mahdi . (2026). *A Comparative Study of Taqizadeh's and Kazemzadeh Iranshahr's Approaches to Western Civilization: From Civilizational Submission to Ethical Critique*. Journal of Historical and Literary Iranology, 1 (1), 73-99.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The Qajar confrontation with Russia during the Twelve-year Wars can be considered a turning point in Iranian history, which gave rise to various transformations. The defeat by the Russian army and the consequent loss of vast Iranian territories prompted a growing concern among Iranians to mobilize efforts to address the issue; however, for a variety of reasons, these efforts ultimately failed. In the years that followed, during the reign of Naser Al-Din Shah, Iranian intellectuals sought to enlighten public opinion through the publication of treatises and writings, calling for fundamental reforms in the cultural, political, economic, and social spheres. These individuals were among the first generation of Iranian intellectuals who, before the Constitutional Revolution, exerted considerable influence on the formation of constitutionalist ideas and demands through the dissemination of their works and beliefs. The second generation of reformist Iranian intellectuals emerged following the failure of the Constitutional Revolution. This group also aimed to enlighten public opinion, acquaint Iranians with their own past, guide society toward development, and reveal the nature of Western colonialism. With the efforts of Seyyed Hasan Taqizadeh and with the support of the German government, they gathered in Germany around the periodicals *Kaveh*, later *Iranshahr*, and subsequently *Nameh Farangestan*. Together, they endeavored to express their ideas, views, and perspectives on development and modernity. In light of the above, this study presents a content analysis of the periodicals *Kaveh* and *Iranshahr* to elucidate the approaches of Taqizadeh and Kazemzadeh toward modern civilization and to examine the points of convergence and divergence between their approaches. In sum, the present study aims to answer the following question: How did second-generation intellectuals conceptualize and interpret Western civilization, and in which domains, technical, instrumental, ethical, and cultural, did their perspectives diverge?

Methodology

The present study uses a historical approach and content analysis of the periodicals *Kaveh* and *Iranshahr*. Specifically, historical sources are employed to reconstruct and contextualize the historical setting of the period under investigation. Concurrently, a systematic content analysis of the aforementioned periodicals is conducted to elucidate the ideas and perspectives of Taqizadeh and Kazemzadeh *Iranshahr* concerning Iranians' engagement with and interpretation of modern civilization.

Results

The findings indicate that Taqizadeh, using the metaphor of the “broken house,” conceptualized Iran’s underdevelopment as rooted in the weakness of its cultural, political, and civilizational structures, and consequently advocated the unconditional adoption of Western civilization as a remedy. In contrast, *Iranshahr*, using an ethically oriented critique, cautioned against the spiritual crisis in Western societies and called for a critical understanding and indigenization of Western civilization, emphasizing the “national spirit” and the reconstruction of collective ethics. The study demonstrates that, although both intellectuals were concerned with Iran’s development, the divergence between Taqizadeh’s positivist and techno-centric approach and *Iranshahr*’s humanistic and spiritual perspective highlights the depth of the discursive divide regarding modernity, cultural identity, and developmental possibilities in twentieth-century Iran. The findings of this study contribute to a critical reexamination of modernization projects and their historical challenges in contemporary Iran.

Discussion and Conclusion

The analysis of the contrast between the approaches of Seyyed Hasan Taqizadeh and Hossein Kazemzadeh Iranshahr toward Western modern civilization, from both historical and discursive perspectives, provides an important opportunity to understand theoretical debates over modernity in contemporary Iran. Drawing on historical evidence from the two key periodicals *Kaveh* and *Iranshahr*, this study demonstrates that although both intellectuals emerged from the crisis of underdevelopment and the failure of the Constitutional Revolution, a fundamental gap could be traced in their vision and interpretation of Iran’s relationship with the West.

Taqizadeh, using the metaphor of the “broken house,” considered Iranian civilization incapable of fundamental restoration and viewed the unconditional adoption of Western civilization as the only path to salvation. This approach was rooted in instrumental rationality and modern rationalism influenced by positivism, a perspective that reduced civilization to institutional structures, social order, and scientific and technological development. From this viewpoint, the modernization project required wholesale replacement by the Western model, disregarding Iran’s cultural and historical context. As the study shows, however, this approach failed to engage effectively with the spirit of the age and social realities, resulting both in practical dead-ends and conceptual critiques from intellectuals who emphasized indigenization, cultural authenticity, and public ethics.

On the other hand, *Iranshahr*, using a more critical perspective, acknowledged the scientific, technical, and organizational strengths of Western civilization while highlighting its spiritual crisis and moral decay. Kazemzadeh argued that without a profound, critical, and comprehensive understanding of the West, any hasty imitation could lead to cultural and identity collapse. In his conceptual framework, ethics was not merely the foundation of civilization but a prerequisite for any form of modernity. Ethics, in his view, could not be restored solely through a return to the past; rather, spiritual reconstruction and the institutionalization of universal human values were essential for recovering the national spirit and achieving sustainable progress.

Ultimately, the examination of these two approaches demonstrates that Iranian intellectual engagement with modernity was neither uniform nor monolithic. It also underscores the dynamism of Iranian intellectual discourse in response to the historical challenges of modernization. This conceptual contrast continues to resonate in contemporary debates on development, modernization, cultural identity, and justice in Iran.

Funding

This is an independent academic work, conducted without institutional sponsorship.

Authors' Contribution

The Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article.

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

مقاله پژوهشی

مقایسه تطبیقی رویکرد تقی‌زاده و کاظم‌زاده ایرانشهر به تمدن غرب: از تسلیم تمدنی تا نقد اخلاقی

مهدی رفعتی پناه مهرآبادی*

استادیار گروه مطالعات تاریخی محیطی، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، سازمان سمت، تهران، ایران، رایانامه: rafatipناه@samt.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۹ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳ صص ۷۳-۹۹

چکیده

در پی ناکامی انقلاب مشروطیت و شکل‌گیری فضای جدیدی از بیداری سیاسی و فرهنگی، نسل دوم روشنفکران ایرانی در مواجهه با تمدن جدید غرب، دو مسیر متفاوت را برگزیدند. این مقاله با روش تحلیل تاریخی و بررسی محتوای دو نشریه کلیدی کاوه و ایرانشهر، به تحلیل تطبیقی نگرش‌های سید حسن تقی‌زاده و حسین کاظم‌زاده ایرانشهر می‌پردازد. پرسش اصلی مقاله آن است که دو روشنفکر نسل دوم، تقی‌زاده و کاظم‌زاده ایرانشهر، چگونه تمدن غرب را درک و تفسیر کردند و تفاوت این دو رویکرد چه دلالتی برای فهم پروژه تجدد در ایران دارد؟ یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که تقی‌زاده با بهره‌گیری از استعاره «خانه شکسته»، عقب‌ماندگی ایران را در ناتوانی ساختارهای فرهنگی، سیاسی و تمدنی‌اش می‌دید و به همین دلیل، راهکار «پذیرش بی‌قید و شرط تمدن غربی» را تجویز می‌کرد. در مقابل، ایرانشهر در نقدی اخلاقی‌محورانه، ضمن هشدار نسبت به بحران معنوی در جوامع غربی، خواستار شناخت انتقادی و بومی‌سازی تمدن غرب با تکیه بر «روح ملی» و بازسازی اخلاق جمعی بود. مقاله نشان می‌دهد که هرچند هر دو متفکر دغدغه پیشرفت ایران را داشتند، اما تقابل میان رویکرد پوزیتیویستی و فناوری‌محور تقی‌زاده با نگاه انسان‌گرایانه و معنوی ایرانشهر، نشان‌گر عمق شکاف گفتگویی درباره تجدد، هویت فرهنگی، و امکان‌های توسعه در ایران قرن بیستم است. یافته‌های این مقاله می‌تواند در بازاندیشی انتقادی نسبت به پروژه‌های نوسازی و چالش‌های تاریخی آن در ایران معاصر مفید واقع شود.

واژه‌های کلیدی: روشنفکری ایرانی، تقی‌زاده، کاظم‌زاده ایرانشهر، تمدن غرب.

استاد: رفعتی پناه مهرآبادی، مهدی (۱۴۰۴). مقایسه تطبیقی رویکرد تقی‌زاده و کاظم‌زاده ایرانشهر به تمدن غرب: از تسلیم تمدنی تا نقد اخلاقی، مجله ایران‌شناسی تاریخی و ادبی، ۱ (۱)، ۷۳-۹۹.

۱. مقدمه

هر چند که نخستین برخوردها با تمدن جدید و دول غربی به دوره صفویه و استمداد شاهان این سلسله از کشورهای غربی به منظور مقابله با عثمانی به ویژه برای تجهیز و نوسازی ارتش باز می‌گردد، اما مواجهه قاجارها با روسیه در خلال جنگ‌های دوازده‌ساله را می‌توان به عنوان نقطه عطفی در تاریخ ایران به حساب آورد که منشأ تحولات گوناگون گردید. شکست در برابر ارتش روسیه و از دست دادن بخش‌های وسیعی از سرزمین‌های ایرانی سوال از عقب‌ماندگی را در بین ایرانیان و به خصوص عباس میرزای ولیعهد و برخی از رجال و درباریان پیش کشید و سبب پیگیری تلاش‌هایی از سوی اینان برای حل مسأله عقب‌ماندگی گردید؛ چنانکه عباس میرزا در سال‌های ۱۲۲۶ و ۱۲۳۰ ق دست به اعزام محصلانی به اروپا زد و همچنین اقداماتی را برای ایجاد صنایع و استقلال اقتصادی به انجام رساند. پس از وی افرادی نظیر میرزا تقی‌خان امیرکبیر و کمی بعدتر میرزا حسین‌خان سپهسالار نیز همین راه را پی گرفتند، ولی تمام این تلاش‌ها به دلایل گوناگون به موفقیت لازم دست پیدا نکرد و تحول عینی و ماندگاری را ایجاد نکرد.

با این همه، اعزام محصلان و سفرها به کشورهای اروپایی نه تنها سبب افزایش تعاملات ایرانیان با کشورهای اروپایی و بیان مشاهداتشان از وضعیت این کشورها شد، بلکه نهایتاً موجب طرح مسائلی راجع به حقوق فردی و اجتماعی، انواع آزادی‌ها، حدود و اختیارات حاکمان و ماهیت اعمال قدرت آنان گردید. به عنوان نمونه میرزا صالح شیرازی، یکی از محصلان اعزامی از سوی عباس میرزا به انگلستان، در خاطراتش (۱۲۳۱-۱۲۳۵/۱۸۱۵-۱۸۱۹ م) به برخی از ویژگی‌های متفاوت جهان جدید از جمله آزادی و قانون اشاره کرد (میرزا صالح شیرازی، ۱۳۶۲: ۲۰۵). به همین نحو، رضاقلی میرزا نایب‌الایاله (در حدود سال ۱۲۵۳ ق) به قانون و آزادی در انگلیس اشاره می‌کند (رضاقلی میرزا، ۱۳۷۳: ۵۲۵).

چندی بعد و در دوره ناصرالدین شاه افرادی نظیر میرزا ملکم‌خان، آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی، طالبوف تبریزی و میرزا یوسف خان مستشار الدوله با انتشار رساله‌ها و نوشته‌هایی در صدد تنویر افکار عمومی برآمدند و اصلاحات اساسی در ساختار فرهنگ، سیاست، اقتصاد و جامعه را خواستار شدند. این افراد نسل اول روشنفکران ایرانی بودند که قبل از شکل‌گیری انقلاب مشروطیت با انتشار آثار و عقاید خود در شکل‌گیری افکار و خواسته‌های مشروطه‌خواهان تأثیر به‌سزایی بر جای نهادند.

نسل دوم روشنفکران ایرانی خواستار اصلاحات، پس از ناکامی انقلاب مشروطیت شکل گرفت. این گروه از صاحبان اندیشه با تجربه شکست انقلاب مشروطیت؛ که در اثر ناکامی اقتصادی، فرهنگی و سیاسی جامعه برای برقراری دموکراسی پارلمانی از یک سو و اقدامات مداخله‌جویانه و استعمارگرانه دو

مدعی زورمند شمالی و جنوبی (روسیه تزاری و امپراتوری بریتانیا) از سوی دیگر ناکام ماند؛ در پی تنویر افکار عمومی، آشناکردن مردم ایران با گذشته خود، تلاش برای سوق دادن جامعه به سوی پیشرفت و نیز توضیح استعمارگری غرب بودند. این گروه از روشنفکران ایرانی که دست حوادث و یا علاقه به ادامه تحصیل آنها را راهی اروپا کرده بود، با تلاش سید حسن تقی‌زاده و با مساعدت دولت آلمان در قالب مجله کاوه و بعدتر ایرانشهر و سپس نامه فرنگستان در این کشور جمع شدند و با کمک یکدیگر در صدد بیان آراء، افکار و نظرات خود در مورد پیشرفت و تجدد برآمدند.

فی الواقع، دهه بین استقرار رژیم مشروطه در سال ۱۲۸۹ش و پایان اشغال کشور در سال ۱۳۰۰، که از قضا کمتر مورد پژوهش قرار گرفته است، یکی از ادوار پرتلاطم فکری و اندیشه‌گرانه به‌ویژه در بین روشنفکرانی است که در خارج از ایران تحت عنوان حلقه برلین نام گرفته بود. نکته قابل توجه اینکه هر چند که روشنفکران این دوره در پی پاسخ به سؤال از عقب‌ماندگی و بیان راه‌حلهایی برای آن بودند، ولی مواجهه‌شان با تمدن جدید به هیچ عنوان از یک سنخ نبود؛ مثلاً در حالی که تقی‌زاده، تحت تأثیر دیدگاه‌های لیبرالی خود، با طرح لزوم «پذیرش بی قید و شرط تمدن اروپایی» (کاوه، ۱۱، ژانویه ۱/۱۹۲۱ جمادی الاول ۱۳۳۹ق، س ۲، ش ۱: ۲) نهایتاً به «تسلیم تمدنی» در برابر اروپا رسید، حسین کاظم‌زاده ایرانشهر به عنوان یک ملی‌گرای سوسیال با نقد تمدن جدید غربی سخن از «روح ملی» و ایجاد «تمدن ایرانی» به میان آورد.

عطف به مطالب فوق، این مقاله با استفاده از روش تحقیق تاریخی و تحلیل محتوای دو نشریه کاوه و ایرانشهر در صدد است تا ضمن توضیح رویکرد تقی‌زاده و کاظم‌زاده نسبت به تمدن جدید، به بررسی نقاط اشتراک و افتراق رویکردهای این دو پردازد. به واقع، مسئله اصلی مقاله این است که روشنفکران نسل دوم چگونه تمدن غرب را فهم و تفسیر کردند و در کدام وجوه (فنی، ابزاری، اخلاقی و فرهنگی) با هم تفاوت داشتند؟

۲. پیشینه پژوهش

در باب روشنفکران نسل دوم تا کنون آثاری منتشر شده‌اند که گاه به تفصیل و گاه به اجمال پیرامون آراء و نظرات این نسل پرداخته‌اند. از این بین می‌توان به برلنی‌ها: اندیشمندان ایرانی در برلین نوشته جمشید بهنام اشاره کرد (بهنام، ۱۳۸۶). کتاب بهنام هر چند که به اندیشمندان ساکن برلین می‌پردازد، نویسنده در این کتاب سعی کرده است دیدی کلی نسبت به روشنفکران مقیم آلمان در قالب نشریات کاوه، ایرانشهر، نامه فرنگستان و علم و هنر برای مخاطب فراهم کند و همین امر باعث شده تا از بررسی

دقیق این نسل و بیان آرایشان باز ماند.

در کنار این اثر باید از کتاب هم شرقی، هم غربی: تاریخ روشنفکری مدرنیته ایرانی اثر افشین متین نام برد (متین، ۱۴۰۲). این کتاب همانطور که از نامش پیداست به ساختار روشنفکرانه مدرنیته ایرانی در قرن بیستم تا انقلاب اسلامی می‌پردازد. در بین فصولی که این کتاب مورد بررسی قرار می‌دهد فصل دوم با عنوان حلقه برلین: طراحی جهان‌بینی ملی‌گرایی ایرانی، به پژوهش در آرای سید حسن تقی‌زاده، حسین کاظم‌زاده ایرانشهر و نیز نامه فرنگستان می‌پردازد. در این فصل نویسنده چند صفحه‌ای را به ایرانشهر و تلاش‌هایش برای استقرار تمدن ایرانی و بازتولید روح ملی اختصاص می‌دهد. هر چند که نویسنده توانسته است برخی از آرای ایرانشهر را در مورد روح ملی، نقد تمدن جدید و نیز شکل‌گیری تمدن ایرانی بیان کند؛ اما به دلیل اینکه نویسنده در نظر داشته است تا سیر جریان روشنفکری مدرنیته ایرانی را در خلال حدود یک قرن مورد بررسی قرار دهد به ناچار شتابان از آرای ایرانشهر گذر کرده است و از بسط و توضیح مکفی آن بازمانده است.

کتاب از کاوه تا کسروی: تأمل درباره دین و نقد باورهای دینی ایرانی‌ها اثر علیرضا ملایی توانی، جزء معدود آثاری است که توجه ویژه‌ای به کاظم‌زاده ایرانشهر داشته است (ملایی توانی، ۱۳۹۵). این کتاب همانطور که از نامش پیداست به بررسی آراء، نظرات و نقدهایی می‌پردازد که برخی از نشریات، اندیشه‌گران و روشنفکران ایرانی چون سید حسن تقی‌زاده در مجله کاوه، محمد افشار در مجله آینده، و حسین کاظم‌زاده ایرانشهر در مجله ایرانشهر و نیز کسروی در نقد باورهای دینی و وضعیت موجود دین‌ورزی در ایران آن زمان ارائه می‌دادند. این کتاب در چهار بخش تدوین شده است و بخش دوم به کاظم‌زاده ایرانشهر و آرای او در مورد وضعیت دین‌ورزی در ایران، نقد آن و ترسیم وضعیت مطلوب در مورد دین اختصاص یافته است. عناوین این بخش و محتوای آن نشان می‌دهند که تمرکز مؤلف با توجه به مسئله اصلی کتاب، بر دین و دین‌ورزی و نقد آن است و به همین دلیل به جز در مواردی، که مربوط به فصل دوم این بخش به‌ویژه ذیل ترسیم وضع مطلوب می‌شود، وارد بحث نقد تمدن جدید از سوی کاظم‌زاده و تقی‌زاده نمی‌گردد.

در کنار کتاب‌های فوق می‌توان از مقالاتی نام برد که به نحوی به روشنفکران ایرانی نسل دوم از جمله کاظم‌زاده پرداخته‌اند. مقاله محمد توکلی ترقی با عنوان «تجدد اختراعی، تمدن عاریتی و انقلاب روحانی» ضمن طرح مسئله تجدد در آرای روشنفکران ایرانی، به اندیشه‌های کاظم‌زاده نیز اشاره‌ای می‌کند. ترقی به مانند متین به نگاه اخلاقی و مصلحانه ایرانشهر پرداخته است، ولی با توجه به حجم مقاله، نتوانسته است به بسط این نظرات بپردازد (توکلی ترقی، ۱۳۸۱: ۱۹۵-۲۳۶). همچنین باید از

مقاله «تأثیر حلقه برلین بر روشنفکران ملی‌گرای عصر رضاشاه» نام برد. این مقاله به دنبال بررسی چگونگی تأثیرگذاری حلقه برلین بر روشنفکری دوره پس از جنگ جهانی اول است و در ضمن بیان آرای روشنفکران این حلقه چون تقی‌زاده، به بیان آرای کاظم‌زاده به‌ویژه در بحث وحدت ملی می‌پردازد. با این همه مقاله مزبور به دلیل مسئله‌ای که مورد بررسی قرار داده است، چندان توجهی به بیان آرای روشنفکران ایرانی نسبت به تمدن جدید ندارد (رضایی و مختاری، ۱۳۹۴: ۱۰۳-۱۲۴). مقاله «کاظم‌زاده ایرانشهر و مسئله هویت ملی» مقاله دیگری است که در آن نویسندگان سعی کرده‌اند با استفاده از نظریات اسکینر و به تعبیر خودشان «روش اسکینری» به مسئله هویت ملی و به‌ویژه نسبت دین و ملیت در اندیشه‌های حسین کاظم‌زاده ایرانشهر بپردازند (فاضلی و خلیل طهماسبی، ۱۳۹۴: ۱۰۵-۱۲۴). این مقاله تمرکز خود را بر هویت ملی قرار داده است و طبعاً نسبت به رویارویی روشنفکران ایرانی با تمدن غرب بی‌توجه بوده است. در نهایت، باید از مقاله «نقد گفتمان مدرنیته در اندیشه حسین کاظم‌زاده ایرانشهر» اثر محسن صادقی و عباس زارعی نژاد یاد کرد. در این مقاله نویسندگان با پیش کشیدن نظرات توماس کوهن در مورد تغییر پارادایم‌های علمی سعی به توضیح این مطلب دارد که روشنفکران ایرانی عصر مشروطه و از جمله کاظم‌زاده در کنار دغدغه‌های غربی شدن، دغدغه‌های سنتی حفظ عظمت ایران باستان و در واقع بازگشت به گذشته را در اندیشه‌های ناسیونالیستی خود داشتند. مقاله حاضر سپس به نقد گفتمان مدرنیته در اندیشه ایرانشهر می‌پردازد. هر چند که این مقاله سعی در بیان نقد کاظم‌زاده به مدرنیته دارد ولی در عمل از انجام چنین کاری بازمانده است. شاید اتخاذ دیدگاه نظری وی باعث چنین امری شده است (صادقی و زارعی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۱۱۳-۱۳۷).

بدین ترتیب، کتاب‌ها و مقالات موجود به‌ویژه آن‌ها که به روشنفکری ایرانی و فکر تجدد در ایران پرداخته‌اند، هر چند که در ضمن مباحثشان از تقی‌زاده و کاظم‌زاده سخن به میان می‌آورند و به برخی از جنبه‌های افکار و اندیشه‌های آن‌ها می‌پردازند، ولی هیچ‌کدام نتوانسته‌اند به روشنی و به گونه‌ای مکفی از آرای اینان در مواجهه با تمدن جدید بحث کنند.

۳. نگاهی به زمینه تاریخی

حتی پیش از شکل‌گیری نشریات «کاه» و «ایرانشهر»، ایران اواخر دوره قاجار، در میانه فروپاشی نظم سنتی و ظهور دولت-ملت نوین قرار داشت. اصلاحات از بالا با اقدامات امیرکبیر، شامل تأسیس دارالفنون، انتشار روزنامه وقایع‌التفاهیم و برنامه‌های نظامی-مالی آغاز شده بود؛ با این حال فشار درباریان و مداخلات خارجی مانع تکمیل این برنامه‌ها شد و خود امیرکبیر نیز برکنار و کشته شد

(کدی، ۱۳۸۲: ۴۹-۵-۶؛ ابراهامیان، ۱۴۰۳: ۵۴). در دهه‌های بعد، رشد شبکه‌های ارتباطی، مدارس جدید، ترجمه‌ها و مطبوعات شهری زمینه‌ساز ائتلاف تازه‌ای میان بازاریان، روشنفکران و برخی علما شد که اوج آن در انقلاب مشروطه ظاهر گردید؛ اما کودتای ۱۳۲۶/۱۹۰۸ ق و سرکوب‌های پس از آن شکاف میان گرایش‌های «ملی-مشروطه‌خواه»، «محافظة‌کار دینی» و «رادیکال‌های شهری» را برجسته کرد (کدی، ۱۴۰۳: ۹-۱۱). همزمان، رقابت امپراتوری‌های روس و بریتانیا در قالب «بازی بزرگ» به اوج خود رسید و «توافق ۱۹۰۷» عملاً ایران را به حوزه‌های نفوذ تقسیم کرد؛ رویدادی که توان دولت مرکزی را فرسوده و مسیر دولت‌مملت‌سازی را به تأخیر انداخت (آبراهامیان، ۱۴۰۳: ۹۱-۹۲). جنگ جهانی اول نیز به اقتصاد و معیشت کشور شدیداً آسیب رساند و در کنار شیوع بیماری سبب شیوع قحطی بزرگ شد. بررسی‌های اسنادی نشان می‌دهند که قحطی ۱۹۱۷-۱۹۱۹ مرگ و میر گسترده‌ای به دنبال داشت و نقش اشغال نظامی و بی‌نظمی اجتماعی در تعمیق بحران بسیار تعیین‌کننده بود (مجد، ۱۳۹۹).

در چنین زمینه‌ای، نسل دوم روشنفکران ایرانی-از جمله تقی‌زاده تا کاظم‌زاده ایرانشه-پروژه «بازتعریف ایران» را نه فقط از طریق ترجمه و ترویج دانش، بلکه به‌مثابه برنامه‌ای برای ایجاد «تمدن دولت‌مملت» صورت‌بندی کردند. این پروژه شامل نوسازی نهادها، تقویت ملی‌گرایی فرهنگی-زبانی، تربیت مدنی و پیوند ایران با علوم و فنون نوین اروپایی، همراه با تلاش برای حفظ هویت ایرانی-اسلامی بود.

۴. شکل‌گیری حلقه برلین و تأسیس مجله کاوه

ریشه شکل‌گیری حلقه برلین را باید در وضعیتی دانست که ایران پس از انقلاب مشروطه و سپس در دوره جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸/۱۲۹۳-۱۱۲۹۷ ش) تجربه می‌کرد. دخالت‌های روزافزون روسیه و انگلیس در ایران سبب گردیده بود که ایرانیان به‌ویژه روشنفکران و رجال سیاسی در پی وارد کردن نیروی سومی به ایران باشند تا بتوان از آن طریق توازی در مقابل روسیه و انگلیس ایجاد کرد. سوابق غیراستعماری آلمان در ایران در کنار همکاری دولت عثمانی با آلمان و اندیشه اتحاد اسلام، ایرانیان را با سیاست آلمان همراه کرده و سبب شده بود که ستایش آلمان در ادبیات فارسی آن زمانی رواج یابد؛ چنانکه ادیب پیشاوری منظومه حماسی قیصرنامه را که مشتمل بر چهارده هزار بیت بود سرود (ادیب پیشاوری، ۱۳۱۲: ۳۱). وحید دستگردی نیز مسمط معروف خود به نام نارنجک را منتشر کرد و حتی شاعرانی چون ملک الشعرا بهار، میرزاده عشقی، عارف قزوینی و لاهوتی نیز در این زمینه آثاری برجای گذاشتند (بهنام، ۱۳۸۶: ۸).

به واقع آلمان از اواخر قرن ۱۹ میلادی سیاست «پیش به سوی شرق» را در دستور کار خود قرار داد و با اجرای برنامه‌ها و طرح‌هایی چون راه‌آهن بغداد در صدد گسترش نفوذ خود در خاورمیانه برآمد. با آغاز جنگ جهانی اول (۱۹۱۴م) و تصرف بخش‌هایی از ایران توسط روسیه و انگلیس، دولت آلمان فعالیت‌های خود را در منطقه افزایش داد و سعی کرد با استفاده از جامعه روحانیت، سران عشایر، افسران سوئدی ژاندرامری و همکاری با حزب دموکرات ایران سیاست‌های خود را پیش برد (بهنام، ۱۳۸۶: ۸-۱۲). همچنین دولت آلمان، روشنفکران کشورهای مختلف را به مثابه نیرویی می‌نگریست که می‌توانستند او را در این مسیر همراهی کنند. به همین دلیل کنسولگری آلمان در نیویورک در سال ۱۲۹۳/۱۹۱۴ش با حسن تقی‌زاده تماس گرفت و از او برای سفر به آلمان و همکاری با آن دولت دعوت کرد. تقی‌زاده و دوستش رضا افشار موافقت کردند که به حمایت از آلمان در میان مسلمانان امپراتوری بریتانیا تبلیغ کنند. هدف اصلی این تبلیغات، فعالان مسلمان ضد بریتانیایی هندوستان بود که کمیته انقلابی آنان در بریتانیا استخدام تقی‌زاده را توصیه کرده بود. این انقلابیون مسلمان برای آمادگی در یک قیام علیه بریتانیا در هندوستان که توسط حمله آلمانی-عثمانی از طریق ایران حمایت می‌شد، آموزش می‌دیدند. تقی‌زاده و افشار در آغاز قرار بود که به عنوان بخشی از کمیته انقلابی مشغول به کار شوند؛ اما تقی‌زاده بر ایجاد کمیته مستقلی از ایرانیان تأکید داشت. بنابراین او، کمی پس از ورود به آلمان در ژانویه ۱۹۱۵م ملی‌گرای ایرانی در استانبول و سراسر اروپا را دعوت کرد تا «کمیته ایرانیان برای همکاری با آلمان» را که او تشکیل داده بود همراهی کنند (متین، ۱۴۰۲: ۹۰)، کمیته‌ای که به کمیته ملیون معروف است. از اولین اقدامات کمیته ملیون، فرستادن گروهی از اعضای خود به ایران بود تا عملاً و با همکاری آلمان و عثمانی به مبارزه با روسیه و انگلیس بپردازند (همان، ۲۱). پس از خاتمه مأموریت، برخی از اعضای کمیته در ایران ماندگار شدند و تعدادی که اهل قلم بودند، چون کاظم‌زاده، جمالزاده، پورداود و ... به برلین بازگشتند و در نشریه کاوه مشغول به کار شدند (همان، ۳۹).

نشریه کاوه از حیث بیان آراء، نظرات و دیدگاه‌های فکری، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دو دوره را شامل می‌شود. دوره اول از ۲۴ ژانویه ۳/۱۹۱۶ بهمن ۱۲۹۴ش آغاز و تا ۱۵ اوت (آگوست) ۲۳/۱۹۱۹م/۲۳ مرداد ۱۲۹۸ش و دوره دوم از ۲۲ ژانویه ۱/۱۹۲۰ بهمن ۱۲۹۸ تا ۳۰ مارس ۱۹/۱۹۲۲ فروردین ۱۳۰۱ش ادامه می‌یابد. در دوره اول هدف اصلی کاوه انتشار اخبار جنگ و پیروزی‌های آلمان، جنایات روس و انگلیس در ایران، چگونگی فعالیت ملیون ایرانی و دولت موقت کرمانشاه و نیز ستایش از آلمان به عنوان متحد مردم ایران و اسلام بود (بهنام: ۳۹). به گفته تقی‌زاده در این دوره حکومت آلمان، تأمین مالی کمیته را به عهده داشت و مخارج زندگی آنان را نیز می‌پرداخت (متین، ۱۴۰۲: ۹۱)، ضمن اینکه

اعضای کمیته روابط نزدیک با مقامات آلمانی داشتند و حتی برخی از اعضای کمیته به‌ویژه تقی‌زاده، پورداد و جمالزاده با شرق‌شناسان آلمانی مراوده داشتند و درباره آن‌ها در مجله کاوه و سپس ایرانشهر مطالبی می‌نوشتند و یا برخی از مقالاتشان را منتشر می‌کردند (بهنام، ۱۳۸۶: ۴۳). اما پایان جنگ جهانی اول و شکست آلمان، تغییر ناگهانی قدرت در اروپا را سبب گردید، تغییری که سبب چرخش ایدئولوژیک مطابق آن در کاوه شد. در حقیقت با اتمام جنگ، اعضای کمیته دچار سختی‌های فراوان شدند و سرانجام بعد از چهار سال فعالیت و تحمل دشواری‌های بسیار، از هم جدا شدند. قزوینی به پاریس بازگشت و گروهی هم به ایران. با این همه، تقی‌زاده و جمالزاده دوره جدید کاوه را آغاز کردند. حسن تقی‌زاده در اولین شماره دوره جدید به یک «تغییر اساسی» اشاره کرد که در این مجله رخ داده بود، تغییری که سبب شد تا مندرجات این نشریه بیشتر مقالات علمی، ادبی و تاریخی و هدفش بیشتر از هر چیز ترویج تمدن اروپایی در ایران، «جهاد بر ضد تعصب، خدمت به حفظ ملیت و وحدت ملی ایران» باشد (کاوه، س ۵، ش ۱، ۲۲ ژانویه ۱۹۲۰: ۱).

۵. تقی‌زاده و تسلیم تمدنی

اصولاً مواجهه کاوه با تمدن جدید را عمدتاً باید در دوره دوم کاوه جستجو کرد، جایی که بدعت رادیکالی از سوی تقی‌زاده گذارده شد. البته همانطور که جمالزاده اشاره کرده است، پیش از این و در دوره اول نیز نشانه‌هایی از این رادیکالیسم وجود داشت (بهنام، ۱۳۸۶: ۵۶)، رادیکالیسمی که در شماره اول دوره دوم کاوه با عبارت «پذیرش بی‌قید و شرط تمدن اروپایی» بیان گردید (متین، ۱۴۰۲: ۱۰۱). و البته باید توجه داشت که چنین آرائی در آثار منورالفکرانی چون آخوندزاده نیز به چشم می‌خورد و افزون بر این روشنفکران دیگری چون محمدحسین و محمدعلی فروغی نیز تا حدی قائل به اخذ و پذیرش تمدن جدید به عنوان تنها راه نجات کشور از ویرانی و نابودی بودند. بنابراین تسلیم تمدنی در اوایل قرن بیستم حداقل در بین برخی از روشنفکران ایرانی به مثابه یکی از روش‌های مواجهه با تمدن جدید پذیرفته شده بود (همان، ۱۰۲-۱۰۳).

تقی‌زاده در همان اولین شماره دوره جدید کاوه «سه چیز» را برای «ایران» «به حد اعلاء» لازم دانست: «نخست قبول و ترویج تمدن اروپایی بلاشروط و قید و تسلیم مطلق شدن به اروپا و اخذ آداب و عادات و رسوم و ترتیب و علوم و صنایع و زندگی و کل اوضاع فرنگستان بدون هیچ استثنا (جز از زبان)» (کاوه، س ۵، ش ۱، ۲۲ ژانویه ۱۹۲۰/۱ جمادی الآخر ۱۳۳۸: ۲). هر چند که او به کوشش در حفظ زبان و ادبیات فارسی در کنار «نشر علوم فرنگ و اقبال عمومی به تأسیس مدارس» به عنوان دو امر ضروری

دیگر اشاره کرد، ولی در پایان دوباره تأکید کرد که «ایران باید ظاهراً و باطناً، جسماً و روحاً فرنگی‌مآب شود و بس» و متذکر شد که در صورت وقوع چنین امری نه فقط ایران آباد و خوشبخت می‌شود، بلکه «از خطرات حالیه که در آن است،... خلاص می‌شود» (همانجا). و البته باید توجه داشت که تأکید کاوه بر لزوم اخذ بی‌قید و شرط تمدن اروپایی به نوع نگاهش مبنی بر دستیابی به پیشرفت وابسته است. برای آنکه بتوان دلیل اتخاذ چنین رویکردی را از سوی تقی‌زاده فهم کرد، باید به استعاره‌ای اشاره کنیم که وی در کاوه از آن بهره برده است: استعاره «خانه شکسته و پاشیده و در شرف انهدام».

۶. تقی‌زاده و استعاره «خانه شکسته»

او در یکی از شماره‌های کاوه برای «ترقی و تمدن و اصلاح اساسی مملکت» چهار نوع اصلاحات اساسی و فوری را پیشنهاد داد که به واسطه آنها کشور «به جاده تمدن و ترقی» می‌افتاد. با این همه تقی‌زاده متذکر شد که این اصلاحات هم از جهت کمیت و هم به لحاظ کیفیت دارای درجات مختلفی از اهمیت هستند و به همین دلیل قائل به دو دسته اصلاحات فوری و اساسی شد. وی برای توضیح این معنی به سراغ استعاره «خانه شکسته و پاشیده و در شرف انهدام» می‌رود. در حقیقت مراد از خانه، ایران و شرایطی که تقی‌زاده توصیف می‌کند شرایط آن زمان ایران در بستر جهان و برخوردش با تمدن جدید و کشورهای پیشرفته است. او می‌گوید فرض کنیم در خانه‌ای سکونت داریم که «شکسته و پاشیده و در شرف انهدام و به قدری پوسیده و پایه‌اش ویران شده که عنقریب اگر چاره‌ای نکنیم» فرو می‌ریزد و اهل خانه را از بین می‌برد. در چنین شرایطی برای اینکه خود را از گزند ویرانی منزل نجات دهیم چاره‌ای نداریم جز اینکه خانه‌ای «صحیح» با شالوده‌ای محکم و مصالحی «محکم و بی‌عیب و با طرح و اداره معماران لایق» بسازیم. اما از دید تقی‌زاده مسئله اینجاست که از یکسو «فعلاً مقدار کافی مصالح خوب و اعلاء و متین ... و ستون‌های آهنی و آجرهای فرنگی در این قریه که منزل داریم به دست نمی‌آید و سرمایه کافی هم ... موجود نیست» و از سوی دیگر اگر مصالح و سرمایه هم وجود داشته باشد، زمان لازم برای ساخت خانه وجود ندارد؛ چرا که زمستان نزدیک است. پر واضح است که مراد تقی‌زاده از «قریه» ایران است، جایی که امکانات و سرمایه مالی و مادی لازم را برای تغییرات سریع و بنیان‌کن ندارد (کاوه، س ۲، ش ۱۲، ۱ دسامبر ۱۹۲۱/۱ ربیع الثانی ۱۳۴۰ ق: ۲). با این حال او دلایل مزبور را مانع از تلاش برای سر و سامان دادن به امور نمی‌داند، بلکه معتقد است که در چنین شرایطی باید دست به اقداماتی موقتی و اصلاح‌طلبانه زد، اقداماتی که تا مهیا شدن شرایط برای تغییرات اساسی امکان استمرار حیات کشور را مهیا کند. به همین دلیل وی در بیان استعاری خود ادامه می‌دهد که:

باید به هر نحو در عرض چند روز یا چند هفته بنای قابل نشیمنی تهیه کرد. لہذا باید چند نفر معمار قابل و دارای علوم عالیہ فن بناء عاجلاً خبر کرد کہ این بنا را فوراً تعمیر و تجدید کنند و بہ واسطہ زدن ستون‌ها و اصلاح پایہ‌ها و تعمیر قطعہ‌های پاشیدہ و سست با کمی آہک و آجر کہ بدان دسترس باشد و با سرمایہ قلیلی کہ مقدور است و مصالح کمی کہ از اجزای خود این بنای خراب بہ دست آید ہمین خانہ را بہ استحکامی کہ میسر است بہ طرز جدید ساختہ و پرداختہ و سر و سورت نویی بدان بدهند کہ بشود باز دو سہ سال دیگری بہ یک نحوی در آن گذراند کہ بیم انہدام نباشد (ہمانجا).

ہر چند کہ تقی‌زادہ سخن از اصلاح امور بہ میان می‌آورد ولی از دید وی این دست از اصلاحات فقط فروپاشی و انہدام را بہ تعویق می‌اندازند و راہ حل قطعی نیستند؛ بلکہ راہ حل قطعی از نظر او ساخت بنای جدید بہ روشی جدید است: «البتہ این بنای کهنہ با ہمین مصالح سست قدیمی ہر قدر ہم دست مہارت معماران زبردست در آن تصرفات بکند باز عمارت پایداری برای این دودمان نخواہد شد... و سبک قدیمی و مخالف سلیقہ و ذوق آن در نظر اشخاصی کہ بناہای جدید عالی و مزین را دیدہ‌اند جلوہ نخواہد کرد و عاقبت چون مصالح تازہ و محکم ندارد، انہدامش دیر یا زود مسلم است و چنانکہ گفتہ شد باید در همان حین کہ بہ تعمیر بنای کهنہ دست می‌زنیم بہ ساختن عمارت نو بپردازیم» (ہمانجا).

بنابراین دلیل تقی‌زادہ برای اقتباس بی‌قید و شرط تمدن اروپایی بہ نظرش در مورد ناکارآمدی نظامات، ساختارہا، راہ‌حل‌ها و بہ تعبیری وضعیتی تمدنی ایران باز می‌گردد. از دید او تمام آنچه کہ سبب ساخت کشور در دوران قبل از تمدن جدید شدہ بود، دیگر کارایی خود را از دست دادہ، کهنہ شدہ و توان مقاومت در برابر دنیای جدید و شرایط موجود را نداشت. او شرایطی کہ ایران را احاطہ کردہ بود بہ بارانی شدید تعبیر می‌کند کہ بر این خانہ کهنہ می‌بارد. خانہ‌ای کہ سقف تمام اتاق‌هایش چکہ می‌کند (ہمانجا). پس بہ زعم تقی‌زادہ با روش‌ها، تفکرات و اقدامات پیشامدرنی امکان نجات ایران در جہان پرشتاب عصر وی وجود نداشت و ہمین امر او را بہ بیان نظرش در باب اقتباس بی‌قید و شرط وا داشت.

در نہایت، تقی‌زادہ پس از مطرح کردن استعارہ خانہ و توضیح آن، اصلاحات مدنظرش را برای برون رفت از شرایط موجود در قالب موارد زیر بیان کرد: ۱. تعلیم عمومی ملت، عمومیت فوق‌العادہ ارزش‌های بدنی ۲. حفظ وحدت ملی و جنگ آتشین بر ضد امراض بدنی و آفات اجتماعی ۳. استخدام فوری مستشاران فرنگی برای اصلاح ادارات دولتی و ملتی ایران و دادن اختیارات کافی و قدرت لازم بہ آن‌ها و حمایت جدی از ایشان ۴. تقویت دولت مرکزی و فراہم آوردن اسباب دوام و استحکام آن و ایجاد امنیت محکم ولو موقتی در مملکت بہ ہر تریبی کہ ممکن شود (ہمان، ۳-۵). همچنین تقی‌زادہ در یکی دیگر از شمارہ‌های کاوہ در ضمن تعرضی کہ بہ برخی از اہل سیاست در ایران می‌کند برنامہ‌ای ۱۷ بندی ارائه می‌دہد، برنامہ‌ای کہ بہ زعم وی مردم می‌توانند بدون دخالت «ہیئت وزراء و مجلس»

- آن را عملی کنند. و البته باید خاطر نشان کرد که این برنامه، حداقل در برخی از بندهایش، به قبول بی‌قید و شرط تمدن اروپایی اشاره می‌کند. مواد ۱۷ گانه این برنامه عبارتند از:
۱. تعلیم عمومی و خودکشی برای عمومیت آن.
 ۲. نشر کتب مفیده و ترجمه کتب فرنگی و منتشر ساختن آن‌ها.
 ۳. اخذ اصول و آداب و رسوم تمدن اروپایی و قبول آن بلاشرط.
 ۴. ترویج فوق‌العاده و خیلی زیاد از انواع ورزش‌های بدنی به ترتیب اروپایی.
 ۵. حفظ وحدت ملی.
 ۶. حفظ زبان ملی یعنی فارسی از فساد.
 ۷. اعلان جنگ بی‌امان بر ضد تریاک و وافور و آکل.
 ۸. جنگ بر ضد تعصبات جاهلانه و مساوات تامه حقوق پیروان مذاهب مختلفه.
 ۹. محاربه بر ضد امراض عمومی و مخصوصاً مالاریا، امراض تناسلی، یل، محرقه و حصبه و امراض اطفال.
 ۱۰. حفظ استقلال ایران.
 ۱۱. آبادی مملکت به ترتیب اروپایی مخصوصاً داخل کردن ماشین.
 ۱۲. آزادی زن‌ها و تربیت و تعلیم و تحصیل حقوق و اختیارات آنان.
 ۱۳. جنگ شدید و آتشین بر ضد دروغ.
 ۱۴. جد و اهتمام بر برانداختن صفت خبیثه اسباب‌چینی و دیپلوماسی که اخیراً بدبختانه در زیر این عنوان در ایران شایع و مرغوب هم شد.
 ۱۵. برانداختن رسم ننگین عشق غیرطبیعی که از قدیم الایام یکی از بدترین ردائل قوم ما بوده و از موانع عمده تمدن است.
 ۱۶. جنگ بر ضد شوخی و هزل و مبالغه و یاوه‌سرائی و پرگویی و سعی در ایجاد خصلت جدی بودن در میان مردم.
 ۱۷. احیای سنن و رسوم مستحسنه قدیمه ملی ایران (کاوه، س ۲، ش ۱، ۱۱ ژانویه ۱۹۲۱/۱ جمادی الاول ۱۳۳۹ق: ۲).
- در کنار برنامه فوق، کاوه به اقدامات دیگری اشاره می‌کند که مردم می‌توانستند با همراهی دولت پیش برند. این اقدامات شامل موارد ذیل می‌شد:
- تخت قاپو کردن ایلات و خلع سلاح آنان.

- برانداختن قطاع الطریق و از ریشه‌کن‌کردن دزدی و دزدهای آشکار و رسمی و عدم هیچ‌نوع استفاده سیاسی و کشوری از آنها.
- آزادی و مساوات سیاسی (دموکراسی).
- رفاه حال برزگر به واسطه‌تعلیم آنها و داخل‌کردن ماشین‌زراعتی و بانک‌زراعتی در دهات و محکم‌ساختن حقوق روستایی در زمین خود.
- ایجاد و اجرای مجازات در مملکت برای مقصرین خصوصاً مباشرین امور عامه.
- جنگ بر ضد مفتخواران و «کار» طلبان اسباب‌چین
- تقویت حکومت وقت و افزودن قدرت وی و تولید امنیت در ملک که اولین شرط کل مطالب مذکوره در فوق است (همان، ۲-۳).

بنابراین کاوه در بحث از مسئله عقب‌ماندگی و لزوم حرکت به سمت ترقی، تأکیدش بر مجموعه‌ای چند وجهی و درهم‌تنیده از راه‌کارها و اصلاحات اعم از دولتی و مردمی با تأکید بر قبول بلاشروط اصول و آداب و رسوم تمدن اروپایی در کنار حفظ وحدت ملی، آموزش عمومی و تقویت دولت مرکزی است. با این همه دقت در راه‌کارها و برنامه‌های کاوه نشان می‌دهد که صرف اقدامات مادی و تغییرات فیزیکی از دید این مجله منجر به اصلاح کشور نمی‌شود؛ بلکه آنچه بیش از همه اهمیت دارد، اقدامات فرهنگی و آموزشی است. همین امر سبب گردیده است که برخی از پژوهشگران «با توجه به مرکزیت آموزش در پروژه فرهنگی ملت‌سازی، دولت‌مدن ایرانی را پداگوژیک» بنامند (نک. متین، ۱۰۷). همچنین باید تأکید کرد که برنامه‌های فرهنگی کاوه با غفلت از داشته‌های فرهنگ خودی، به استثنای زبان، تمرکزش را بر اخذ فرهنگ غربی گذاشته بود. کاوه در اقدامات، راهکارها و اصلاحات متعددی که شماره کرده است، به جز «احیای سنن و رسوم مستحسنه قدیمه ملی ایران» به هیچ‌کدام از مؤلفه‌های فرهنگی ایرانی-اسلامی اشاره نکرده است. در مورد سنن مستحسنه قدیمه ملی ایران نیز به هیچ‌روی مشخص نیست که منظورش چیست و این سنن کدامند. این در حالی است که در ارتباط با اخذ وجوه فرهنگی اروپایی وی موارد متعددی را شماره می‌کند که نه فقط آداب و رسوم بلکه مواردی چون انواع ورزش‌های بدنی به سبک اروپایی را در بر می‌گیرد. برنامه‌های کاوه چنان است که گویی در فرهنگ ایرانی جز دروغ، اعتیاد، تعصبات جاهلانه، محدودیت زنان، فساد اخلاقی و یاهو‌گویی نبوده است. به‌نظر می‌رسد که کاوه می‌پنداشت با اخذ تمام و کمال تمدن اروپایی، آداب و رسوم و حتی مهارت‌های بدنی و ورزشی اینان، امکان ترقی وجود دارد و این در حالی است که ضمن نادرستی چنین پنداری، امکان حصول به این پندار نیز فراهم نمی‌آید؛ چرا که انسان‌ها تحت شرایط جغرافیایی، تاریخی و اجتماعی

ویژه‌ای رشد کرده و همین امر آنها را من حیث وجودی از هم متمایز می‌کند. در حقیقت به رغم غلبه برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی کاوه بر برنامه‌های سیاسی و عمرانی تجددگرایانه، به نظر می‌رسد دریافت تقی‌زاده از انسان و تغییرات فرهنگی دریافتی به‌شدت پوزیتیو و مکانیکی بوده است، دریافتی که او را واداشته بود تا انسان‌ها را چونان شی‌ای ببیند که می‌توان آداب، رسوم، اصول اخلاقی، سنن اجتماعی و فرهنگی آنان را از بین برده و یا با سایر ملل و تمدن‌ها جایگزین کرد.

همچنین، تقی‌زاده در استعاره خانه هر چند که به لزوم تعمیر و ترمیم بنای کهنه و سپس ایجاد یک بنای نو اشاره می‌کند، ولی یک نکته را فراموش کرده یا مغفول می‌گذارد. او در تمثیلش از تناسب مواد به کار رفته در بنا و نیز نوع طرح و معماری آن با اقلیم، آب‌وهوا و موقعیت جغرافیایی هیچ ذکری به میان نمی‌آورد، در حالی که پرواضح است مواد، مصالح و معماری بنا باید بر اساس خصوصیات جغرافیایی و اقلیمی باشد؛ طبعاً نمی‌توان در آب و هوای مرطوب و پر باران از مصالحی بهره گرفت که در اقلیم‌های خشک و بیابانی به کار می‌رود. خانه‌ای که با خاک، گل رس و چینه‌های خشکی ساخته شده است، در مقابل باران زیاد و رطوبت به‌سرعت فرو می‌ریزد. تقی‌زاده با غفلت از این امر یا تعمد در مسکوت گذاشتنش، تجددسازی و اخذ تمدن غرب را بدون توجه به شرایط جغرافیایی، اجتماعی و فرهنگی جامعه مطرح می‌کند، درست به مانند اینکه از طراحی، مواد و مصالح یک اقلیم برای اقلیم دیگر استفاده گردد. طراحی که تقی‌زاده مطرح می‌کند و مواردی از آن در تجددسازی آمرانه دوره رضاشاه قابل مشاهده است، ناسازگاریش با جامعه ایرانی را در همان زمان و سپس در دوره محمدرضاشاه نشان داد و موجب واکنش اندیشمندانی چون احمد کسروی در نقدش از اروپایی‌گری؛ فخرالدین شادمان در تسخیر تمدن فرنگی؛ جلال آل‌احمد در غرب‌زدگی و شریعتی و برخی دیگر شد.

طنز مطلب اینکه تقی‌زاده چنین برنامه‌هایی را در کشوری می‌نوشت که دارای سنت بسیار قوی در رمانتیسیم بود و متفکرانی چون فیخته، شلینگ، هگل و شوپنهاور را پشت سر خود داشت. همان آلمانی که یکی از بزرگترین منتقدان مدرنیته، نیچه، را پرورش داده بود. نیچه‌ای که به بحران معنوی مدرنیته اشاره کرد، به چالش با آن پرداخت و گفتمان بازگشت به اصل را مطرح نمود و در مقام منتقد مدرنیته به مسئله نابودی ریشه‌ها توجه نشان داد و خاطر نشان کرد که در صورت نابودی ریشه‌ها از انسان «جز تفاله‌ای باقی نمی‌ماند» (میرسپاسی، ۱۳۸۵: ۲۳۷). به همین نحو تقی‌زاده اگر قدری به هردر (د ۱۸۰۳ م) و اندیشه‌هایش توجه نشان داده بود، شاید چنین برداشتی از انسان ایرانی و جامعه‌اش ارائه نمی‌داد. هردر متذکر می‌شود که هر قومی در مسیر تکامل خود مسیری اصیل و منحصر به فرد را طی می‌کند که نمی‌توان با قوانین از پیش تعیین شده آن را قضاوت و پیش‌بینی کرد (کافی، ۱۳۹۳: ۱۴۳-۱۴۵) و باور

دارد که هر جامعه‌ای در درون خود ایده‌ای از کمال خویش را داراست و در کل مستقل از تمام مقیاس‌ها است. بدین ترتیب هر در در مقابل آن دسته از متفکرانی قرار می‌گیرد که معتقد بودند اروپای قرن ۱۸ معیار و شاخص پیشرفت و تکامل انسان است، متفکرانی که جوامع گذشته را بی‌نصیب از رشد و تکامل می‌دانستند (لامعی و کلباسی، ۱۳۹۱: ۶۲).

تقی‌زاده چنین سنتی را نادیده گرفت و نوای قبول بی‌قید و شرط تمدن غرب را سر داد، و پرواضح است او غرب را در معنایی متفاوت از رمانتیسیم آلمانی می‌دید و راه هرگونه نقد بر مدرنیته را می‌بست. به واقع باید توجه داشت که درک موضع رادیکال تقی‌زاده درباره ضرورت پذیرش بی‌قید و شرط تمدن اروپایی، بدون در نظر گرفتن زمینه فکری و فلسفی اروپا در قرن نوزدهم، ناقص خواهد بود. روشنفکری مدرن اروپایی، از عصر روشنگری به این سو، تحت تأثیر رویکردهایی چون عقلانیت‌باوری، فردگرایی، سکولاریسم و اعتماد به پیشرفت علمی قرار داشت. با گسترش اندیشه‌های پوزیتیویستی توسط فیلسوفانی چون آگوست کنت، تلقی جدیدی از علم و تمدن به وجود آمد که عقلانیت ابزاری و مشاهده‌پذیر را جایگزین شهود، سنت و اخلاق دینی می‌کرد. در چنین بستری، تمدن غربی نه تنها به‌عنوان الگوی برتر فناوری و نظم اجتماعی، بلکه به مثابه برترین صورت عقلانی سازمان‌یابی جامعه انسانی تفسیر می‌شد. روشنفکرانی چون تقی‌زاده که در این فضا تنفس و تحصیل کرده بودند، طبیعتاً تمدن غرب را تجسم تکامل تاریخی بشر می‌دانستند. ایده «تغییر بنیادین» و جایگزینی نظم کهنه ایرانی با نظم عقلانی مدرن، بازتابی از همین باور بود؛ باوری که در نهایت به طرح استعاره «خانه شکسته» انجامید و ضرورت تجدید را نه به‌عنوان یک روند تدریجی، بلکه به‌مثابه انقطاعی کامل و ساختاری مطرح کرد. این در حالی است که حسین کاظم‌زاده ایرانشهر به رغم همکاری با تقی‌زاده، احتمالاً از اثرات تفکر آلمانی برکنار نمانده بود و نقد غرب را لازم می‌شمرد.

۷. حسین کاظم‌زاده ایرانشهر و شکل‌گیری مجله ایرانشهر

چند ماه پس از تعطیلی مجله کاوه (۳۰ مارس ۱۹۲۲/۱ شعبان ۱۳۴۰ ق/۹ فروردین ۱۳۰۱ ش)، نخستین شماره مجله ایرانشهر به همت حسین کاظم‌زاده ایرانشهر در برلن (۲۶ ژوئن ۱۹۲۲/۵ تیرماه ۱۳۰۱ ش) منتشر شد. کاظم‌زاده در تبریز به دنیا آمد و پس از گذراندن دوران تحصیلات ابتدایی و متوسطه در ایران، برای طی مراحل تکمیلی به خارج از کشور رفت. کاظم‌زاده، با توجه به تحصیلات حقوقی در دانشگاه استانبول و دانشگاه لوون بلژیک، و همچنین تدریس زبان فارسی در دانشگاه کمبریج تحت نظارت ادوارد براون، به‌خوبی با جریان‌های فکری مدرن غرب آشنا شد. وی چندی بعد به برلن رفت و

مقارن پایان جنگ جهانی اول در این شهر کتاب‌فروشی کوچکی داشت و در عین حال با نویسندگان کاوه همکاری غیررسمی داشت. سرانجام پس از تعطیلی کاوه، کاظم‌زاده با همکاری ابراهیم پورداوود و دیگر روشنفکران ایرانی، نشریه «ایران‌شهر» را در ۲۶ ژوئن ۱۹۲۲ (۵ تیر ۱۳۰۱) در برلین منتشر کرد. این نشریه با هدف ترویج هویت ملی، نقد وضعیت اجتماعی و سیاسی ایران، و ارتقای آگاهی عمومی، به‌عنوان یکی از تأثیرگذارترین نشریات دوران مشروطه شناخته می‌شود. ایران‌شهر با همکاری شخصیت‌هایی چون محمد قزوینی، عباس اقبال آشتیانی، مشفق کاظمی، صادق رضازاده شفق، رشید یاسمی و ابراهیم پورداوود، مقالاتی در زمینه‌های تاریخ، فرهنگ، آموزش و علوم منتشر می‌کرد. این نشریه به‌ویژه در ترویج باستان‌گرایی و نقد تأثیرات فرهنگی اسلام بر ایران پیش از اسلام، نقش مهمی ایفا کرد. از میان ۲۶۳ مقاله منتشرشده در ایران‌شهر، ۷۳ مقاله در بیان اهمیت آموزش عمومی و غیرمذهبی، ۴۵ مقاله در ضرورت بهبود منزلت زنان، ۳۰ مقاله در توصیف تأیید‌آمیز ایران پیش از اسلام، و ۴۰ مقاله نیز در علوم و فلسفه جدید غربی نوشته شده بود. این نشریه با توزیع در حدود ۴۰ شهر ایران، به‌عنوان یک فضای نقد اجتماعی و ملی، زمینه‌ساز شکل‌گیری جریان‌های فکری و سیاسی نوین در ایران شد (بهنام، ۱۳۸۶: ۸۶-۸۹).

۸. حسین کاظم‌زاده ایرانشهر و تأکید بر شناخت غرب

حسین کاظم‌زاده ایرانشهر با برگزیدن دیدگاهی متفاوت از کاوه، مواجهه‌ای کاملاً متفاوت با تمدن غربی را پیش نهاد. در نخستین شماره مجله ایرانشهر مقاله‌ای تحت عنوان «شرق‌شناسی و غرب‌شناسی» انتشار یافت. همانطور که متین نیز اشاره کرده است، انتشار این مقاله دقیقاً بر خلاف جهان‌بینی کاوه بود و به جای آن، ایرانیان را به اتخاذ «چشم‌اندازی شرقی» تحت عنوان «غرب‌شناسی» فرا می‌خواند (متین، ۱۴۰۲: ۱۲۰). در حقیقت ایرانشهر در مواجهه‌اش با تمدن غرب و تأکیدش بر ضرورت اخذ وجوهی از این تمدن، شناخت غرب را به عنوان پیش‌نیاز اخذ تمدن غربی به حساب آورد. کاظم‌زاده در مقاله مزبور با تمجید از شرق‌شناسی و حمایت‌هایی که دولت‌های غربی از این دانش می‌کردند، یکی از خدمات آن را «منافع سیاسی» (ایرانشهر، س ۱، ش ۱، غره ذی‌القعدة ۱۳۴۰ ق/ ۲۶ جون ۱۹۲۲ م: ۱۳) به شمار آورد. او متذکر شد که یک سویه دانش شرق‌شناسی، هر چند که شناخت ملل شرقی است، ولی رویه دیگری که اتفاقاً به عنوان سرمنشأ آن و عامل اساسی شکل‌گیری‌اش به شمار می‌رود، به استعمار و منافع دولت‌های استعماری در سلطه بر شرق باز می‌گردد. به این اعتبار می‌توان کاظم‌زاده را نخستین فردی دانست که به بخشی از ماهیت شرق‌شناسی به عنوان ابزاری در دست دولت‌های استعماری

اشاره کرد. او سال‌ها پیش از ادوارد سعید که مواجهه‌ای انتقادی با شرق‌شناسی داشت و دهه‌ها قبل از میشل فوکو که مسئله دانش و قدرت را مورد واکاوی قرار داد - خاطر نشان کرد که گسترش دایره استعمار اروپایی و سلطه بر پهنه‌های وسیعی از سرزمین‌های «مشرق زمین»، پرداختن به پژوهش‌ها و تألیفات شرق‌شناسانه را به امری ضروری بدل کرد، چرا که دولت‌های استعماری برای حفظ سلطه خود بر سرزمین‌های مشرق زمین، چاره‌ای جز شناخت عادات، اخلاق، تشکیلات، چگونگی اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی مستعمراتشان نداشتند و «به همین مناسبت در پایتخت‌های خود مدرسه‌ها و انجمن‌های شرق‌شناسی و ارباب تبعات شرقی را تشویق نمودند» (همان، ۱۲-۱۳).

کاظم‌زاده با این مقدمه به سراغ بحث غرب‌شناسی می‌رود و لازمه اخذ تمدن غربی را شناخت آن از طریق «غرب‌شناسی» می‌داند. به واقع از نگاه کاظم‌زاده همانطور که غربیان برای آنکه بتوانند تسلط و استیلای خودشان بر کشورهای شرقی را حفظ کنند و توسعه دهند، ناچار به شناخت شرق بودند، ممالک شرقی نیز برای اخذ تمدن غربی و دستیابی به ترقی چاره‌ای جز شناخت غرب به عنوان پیش‌نیاز این امر ندارند. به این منظور پیشنهاد تشکیل «انجمن غرب‌شناسان» را ارائه نمود، انجمنی که متشکل از آگاهان به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، «حیات ادبی، ترقیات صنعتی و فنی ملت‌های غرب» بود. کاظم‌زاده یکی از ثمرات این انجمن را انتقال «اطلاعات و تجربیات» غرب به ایران می‌دانست (همان، ۱۳-۱۴).

به سخنی دیگر، کاظم‌زاده شناخت غرب را نه فقط شناخت دولت‌های غربی یا وجوهی خاص از تمدن غرب، بلکه شناختی کامل می‌داند که از سیاست تا فرهنگ، ادب، صنعت و فن را شامل می‌شود، به‌ویژه آنکه وی فایده غرب‌شناسی را برای ملل شرقی بیش از فایده شرق‌شناسی برای ملل غربی می‌داند چرا که «شرق احتیاج فوری به شناختن و کسب تمدن غربی دارد» (همان، ۱۴). به این ترتیب هر چند که کاظم‌زاده بر ضرورت اخذ تمدن غربی تأکید دارد؛ ولی اخذ آن را بدون شناخت کامل و جامع غرب نادرست می‌شمارد، امری که تقی‌زاده بدان باور نداشت.

۹. کاظم‌زاده و نقد تمدن غرب: بحران اخلاق در غرب

کاظم‌زاده بحث خود در مورد اخلاق و نقد اخلاقی تمدن غرب را با مقاله‌ای تحت عنوان «علم و اخلاق» که در شماره سوم ایرانشهر به چاپ رسیده است، شروع کرد و همانطور که برخی از پژوهشگران خاطر نشان کرده‌اند با این مقاله که تمدن غرب را به لحاظ اخلاقی به شدت محکوم می‌کرد، گسست از کاوه عمیق‌تر شد (متین، ۱۴۰۲: ۱۲۰). کاظم‌زاده در ابتدای این مقاله، دو پرسش اساسی طرح می‌کند: «کدام یک از علم و اخلاق به سعادت بشر بیشتر خدمت کرده؟ و کدام یک بر دیگری برتری و تقدم

دارد؟» (ایرانشهر، س ۱، ش ۳، غره محرم ۲۴/۱۳۴۱ اوت ۱۹۲۲: ۳۳). وی در پاسخ به این سؤالات ابتدا به ستایش و تمجید از علم و فن می‌پردازد و آن را سبب رهایی انسان از خرافات، اوهام و توحش و فراهم‌کننده اسباب رفاه و آسایش می‌داند و در عین حال می‌افزاید که علم توانسته بود اسباب و لوازم «تعیش، آسودگی و کامرانی و برخورداری از لذایذ زندگی» را به وسیله اختراعات و ابداعاتی چون راه‌آهن، کشتی‌های بخار، نیروی برق، تلگراف، تلفن و ... فراهم کند (همان، ۳۴). با این همه کاظم‌زاده پس از ستایش از پیشرفت‌های مادی و فنی غرب به واسطه علم، توجه مخاطب را برای رسیدن به پاسخ سؤال اولش به دو مسئله جلب می‌کند. او نخستین مسئله را در قالب یک سوال پیش می‌کشد: «آیا می‌توان گفت اقوامی که در قرن‌های گذشته زندگی کرده و بهره از وسایل امروزی نداشته‌اند، بدبخت‌ترین مردمان روی زمین بوده‌اند؟». وی در پاسخ به این سوال معتقد است که به هیچ روی نمی‌توان چنین نتیجه‌ای گرفت چرا که «بدبختی و خوشبختی یک چیز نسبی است... وانگهی هیچ کس هم نمی‌تواند ثابت بکند که عدد بدبختان امروزی دنیا کمتر از عدد بدبختان قرون گذشته است» (همان، ۳۵).

مسئله دوم از نگاه کاظم‌زاده به بُعد اخلاقی قضیه بازمی‌گردد. او خاطر نشان کرد که «مردمان قرن‌های پیشین اگر یک خوشبختی نسبی داشتند فقط از پرتو اخلاق بوده»، به‌ویژه اینکه به رغم پیشرفت‌ها، اکتشافات و اختراعات متعدد در غرب «این همه بدبختی که در این مملکت‌ها دیده می‌شود سبب آن، همانا از میان رفتن اخلاق است و بس» (همانجا). بنابراین کاظم‌زاده معتقد به اضمحلال اخلاق در غرب است و از این نظر ملل گذشته را ارجح می‌داند. وی به فساد اخلاقی رو به رشد جوامع غربی و عدم رضایت و خرسندی غربیان از سبک زندگی‌شان به عنوان بیماری مهلکی یاد می‌کند که اگر اندیشمندان و دولت‌های غربی راه‌حلی برای آن پیدا نکنند سبب فروپاشی ملل غربی خواهد شد:

امروز می‌بینیم هیچ یک از ملل فرنگ خود را خوشبخت نمی‌شمارد و هیچکس از حیات خود راضی و ممنون نیست. این ناخوشنودی و ناخرسندی از حیات شکل یک مرض عمومی و مسری را گرفته است و فساد اخلاق درین ممالک به سرعت برق در سیر و سرایت است. همه کس اظهار دلتنگی از این زندگی می‌کند و می‌خواهد خود را از این محیط خارج نماید. اگر متفکرین و اجتماعيون اروپا وسایل جلوگیری از این انحطاط اخلاقی را پیدا نکنند و اگر حکومت‌های فرنگ به تدابیر قاطع و جدی متمسک نشوند آن فساد اخلاق شیرازه اجتماعی این ملل را از هم خواهد پاشید و علوم و فنون حاضر قادر بر جلوگیری از تخریبات انحطاط اخلاق نخواهد گردید، یعنی اروپا نیز به حال ما خواهد افتاد (همانجا).

اشاره کاظم‌زاده به وضعیت جامعه ایرانی و اینکه اروپا در صورت عدم چاره‌اندیشی «به حال ما خواهد افتاد» به نوع نگاهی باز می‌گردد که وی به تاریخ دارد. او در مقاله‌ای با عنوان «دیروز و امروز» در شماره

دوم ایرانشهر در پی تبیین علل «تبدل اوضاع» جوامع و بررسی چرایی عقب‌ماندگی برخی از آن‌ها است. او توضیح می‌دهد همانطور که دلیل «صحت و ناخوشی» افراد به گذشته آن‌ها باز می‌گردد، «تبدیل اوضاع یک ملت از حیث ترقی و تنزل اسبابی دارد که قرن‌ها قبلاً باید در اعماق روح و قلب او کار کرده و آن نتیجه را به وجود آورده و پرورده است» (ایرانشهر، س ۱، ش ۲، غره ذی الحجه ۲۶/۱۳۴۰ جولای ۱۹۲۲: ۲۴).

در اینجا کاظم‌زاده بین علم پزشکی و تاریخ شباهتی‌هایی را می‌یابد. در این معنا علم پزشکی به بررسی «تغییر شخص» می‌پردازد و وسایل «محافظه صحت» را آموزش می‌دهد و «فن تاریخ» به بررسی «علل امراض اجتماعی ملل» و «تدقیق و چاره آن» می‌پردازد: «پس می‌توان گفت که فن تاریخ بزرگترین نمایشگاه مقدرات ملل است. تاریخ یک پرده نقاشی است که تصویرهای رنگارنگ وقایع و حوادث جهان‌نمای زمین و زمان است. تاریخ یک پرده نقاشی است که تصویرهای رنگارنگ وقایع و حوادث عالم و نقش‌های متضاد ترقی و انحطاط و طلوع و غروب اقوام روی زمین را نشان می‌دهد» (همانجا). پس از تعریف تاریخ، او متذکر می‌شود که تاریخ دارای قانونمندی و تابع قانونی ازلی است، قانونی که تمام کائنات را در بر می‌گیرد. از دید کاظم‌زاده این قانون، قانون علیت است: «آن قانون عبارت از این است که هیچ اثری بی مؤثر و هیچ حادثه‌ای بدون یک علت در صفحه طبیعت به وجود نمی‌آید». وی با پیش کشیدن این بحث در پی آن است تا علت انحطاط یا پیشرفت جوامع را به گذشته تاریخی آن‌ها و به تعبیر خودش «حیات دیروزی» ربط دهد؛ چرا که «مقدرات امروزی» جوامع زائیده «اعمال دیروزی» آن‌ها است (همان، ۲۵) و بنابراین تنها فایده و کاربرد تاریخ را عبرت‌گیری بر می‌شمرد: «پس یگانه استفاده‌ای که از حیات دیروزی می‌توانیم بکنیم گرفتن درس عبرت است» (همانجا).

مثالی که کاظم‌زاده برای عینیت بخشیدن به بحث خود می‌زد، شکست داریوش سوم از اسکندر به رغم برتری کمی قوای هخامنشی است. او دلیل این شکست را در ضعف اخلاقی و معنوی می‌داند: «اغلب مورخین را عقیده این است که ایرانیان آن عهد از قوه معنوی و متانت اخلاقی و قوه اداری محروم بودند و علت شکست خوردن از یونانیان همین بود و بس». وی اضافه می‌کند که اخلاق ایرانی در آن زمان فاسد شده بود به صورتی که «نه قوانین آسمانی یعنی احکام مذهبی در آنان نفوذی داشت و نه از حسیات وطنی و آزادی و ملیت در آنان اثری دیده می‌شد» (همان، ۲۷).

بنابراین، مسئله ظهور و سقوط تمدن‌ها به اخلاق و مبانی اخلاقی باز می‌گردد. او با پیش کشیدن بحث فساد اخلاقی و ضعف معنوی در ایران زمان داریوش سوم که منجر به شکست از یونانیان شد، ضعف اساسی تمدن غرب را در همین امر می‌داند و نقد اصلی خودش را متوجه ضعف اخلاقی غرب

می‌کند. به عبارتی از دید کاظم‌زاده غرب هم اگر فساد اخلاقی و ضعف معنوی خود را درمان نکند، شکست خواهد خورد. در فلسفه تاریخ کاظم‌زاده و نگاه تاریخی او، اخلاق محور حرکت و موتور محرکه تاریخ است، اخلاق پیشرانی است که بر علم و فن برتری و ارجحیت دارد. به تعبیری اگر اخلاق از جامعه‌ای رخت بریندد، آن جامعه به رغم برتری علمی و فنی رو به اضمحلال خواهد گذاشت، چرا که «علم و فن به تنهایی هرگز نوع بشر را به شاهراه خوشبختی و کامیابی هدایت نمی‌تواند بکند». رسیدن به خوشبختی از طریق همراهی اخلاق و علم امکانپذیر است: «تا اخلاق و علم با هم همدوش و همقدم نشوند به هیچ وجه نمی‌توانند مایه سعادت و رفاه یک فرد یا یک ملت را فراهم بیاورند» (ایرانشهر، س ۱، ش ۳، غره محرم ۲۴/۱۳۴۱ اوت ۱۹۲۲: ۳۶) و این پاسخی است که کاظم‌زاده به سوال «علم یا اخلاق» می‌دهد.

کاظم‌زاده با پیش کشیدن ضعف اخلاقی غرب نسبت به عواقب آن به‌ویژه به ایرانیان و خصوصاً هم‌فکران تقی‌زاده در مورد اخذ تمدن غرب بدون هرگونه نقد، جرح و تعدیلی هشدار می‌دهد. او متذکر می‌گردد که هر چند نیاز به اخذ علم، فن و تمدن غربی وجود دارد، ولی اگر به اصلاح اخلاق اجتماعی پرداخته نشود و در تربیت فرزندان به فکر حفاظت از آنها در برابر فساد اخلاقی نباشیم، علم و فن اروپایی نه تنها سبب خوبختی نمی‌شود بلکه موجبات بدبختی و مذلت را فراهم می‌آورد. او علم بدون اخلاق را بی‌فایده و مضر می‌داند و عالم بدون اخلاق را مانند ماری به حساب می‌آورد که «از پرتو علم اژدها» شده است (همانجا).

نتیجه اینکه کاظم‌زاده علم را به تنهایی قادر به حل مسائل ایران و رهایی بخشیدن از «گرداب بدبختی» نمی‌داند و تأکیدش را بر اخلاق می‌گذارد: «اخلاق و باز هم اخلاق لازم است». و البته مبنای نتیجه‌گیری‌اش را بر شواهد تاریخی قرار می‌دهد: «تاریخ عالم ... فریاد می‌زند و گواهی می‌دهد که هر قومی که در گرداب تنزل و نابودی افتاده ... نه به جهت این بود که علم و فن نداشت، بلکه فقط برای این بود که اخلاق نداشت و یا اخلاق خود را نگاه نداشت. اخلاق تولیدکننده قوه معنوی و مربی علم و معرفت و کلید خوشبختی و ترقی است» (همان، ۳۷). به واقع هشدار می‌دهد که کاظم‌زاده به مخاطبان‌ش در مورد وضعیت اخلاقی در غرب می‌دهد، و در مورد اخذ تمدن غربی نیز توجه به آن را ضروری می‌داند، به حقیقت زوال اخلاقی در جامعه ایرانی - به زعم کاظم‌زاده - باز می‌گردد. به عبارتی او معتقد است جامعه ایرانی دچار فترت اخلاقی شده و همین امر سبب عقب‌ماندگی‌اش گردیده است و حال که نیاز به اخذ تمدن غربی است از یکسو باید از فساد اخلاقی موجود در غرب بر حذر بود و از سوی دیگر لازم است به تجدیدنظر در وضعیت اخلاقی جامعه و تلاش برای گذر از آن و رسیدن به وضعیتی مطلوب پرداخت.

درک موضع انتقادی کاظم‌زاده ایرانشهر نسبت به تمدن غربی، به‌ویژه تأکید او بر بحران اخلاقی و معنوی در غرب، بدون توجه به زمینه فکری و فلسفی‌ای که در آن تنفس می‌کرد، ناقص خواهد بود. برخلاف تقی‌زاده که متأثر از عقلانیت ابزاری و پوزیتیویسم فرانسوی بود، ایرانشهر در فضای فکری آلمان دهه‌های آغازین قرن بیستم زیست و اندیشه‌ورزی کرد، فضایی که تحت تأثیر سنت رمانتیسم آلمانی، ایده خودفره‌یختگی، و نقدهای بنیادین بر مدرنیته قرار داشت. متفکرانی چون یوهان گوتفرد هردر، شیلر، و بعدها نیچه، با تأکید بر اصالت فرهنگی، فردیت، و معنویت، در برابر عقلانیت خشک روشنگری ایستادند و بر این باور بودند که تمدن بدون اخلاق و ریشه‌های فرهنگی، به فروپاشی خواهد انجامید. ایرانشهر نیز در همین بستر، با ارجاع به مفاهیمی چون «روح ملی»، «غرب‌شناسی انتقادی» و «اخلاق اجتماعی»، کوشید تا الگویی از تجدد بومی و معنوی ارائه دهد. به همین دلیل هرچند که ایرانشهر، تمدن غرب را از حیث علمی و فنی ستایش می‌کرد، اما آن را از نظر اخلاقی دچار انحطاط می‌دانست و هشدار می‌داد که اقتباس بی‌چون و چرا از آن، بدون بازسازی اخلاقی جامعه، به «ویرانی معنوی» خواهد انجامید (ایرانشهر، ۱۳۳۱ق، ش ۳: ۳۵). از این منظر، نقد ایرانشهر بر تمدن غرب، نه از موضع سنت‌گرایی، بلکه از جایگاه یک روشنفکر اخلاق‌گرا و معنویت‌محور شکل گرفت که دغدغه اصلی‌اش، پیوند میان پیشرفت و فضیلت بود.

۱۰. نتیجه‌گیری

تحلیل تقابل میان رویکردهای سید حسن تقی‌زاده و حسین کاظم‌زاده ایرانشهر در مواجهه با تمدن جدید غربی، از منظر تاریخی و گفتمانی، امکان مهمی برای فهم منازعات نظری پیرامون تجدد در ایران معاصر فراهم می‌سازد. این مقاله با تکیه بر شواهد تاریخی برگرفته از دو نشریه کلیدی کاوه و ایرانشهر، نشان داد که گرچه هر دو متفکر از دل بحران عقب‌ماندگی و شکست مشروطه سر برآوردند، اما در افق دید و تفسیرشان از نسبت ایران با غرب، شکافی بنیادین وجود داشت.

تقی‌زاده با استعاره «خانه شکسته»، تمدن ایران را ناتوان از ترمیم اساسی دانسته و راهکار نجات را تنها در پذیرش بی‌قید و شرط تمدن غرب می‌دید. این رویکرد، وام‌دار عقلانیت ابزاری و عقلانیت مدرن متأثر از پوزیتیویسم بود؛ نگاهی که تمدن را در ساختارهای نهادی، نظم اجتماعی، و پیشرفت‌های علمی و فنی خلاصه می‌کرد. از این منظر، پروژه مدرنیزاسیون باید از مسیر جایگزینی کلان با الگوی غربی و نادیده گرفتن بستر فرهنگی و تاریخی ایران طی می‌شد. اما چنان‌که مقاله نشان داد، این رویکرد نتوانست نسبت مؤثری با روح زمانه و واقعیت‌های اجتماعی برقرار کند و در نتیجه، هم از نظر عملی با

بن‌بست مواجه شد و هم از منظر مفهومی مورد نقد اندیشمندانی قرار گرفت که به بومی‌سازی، اصالت فرهنگی و اخلاق عمومی توجه داشتند.

در مقابل، ایرانشهر در نگرشی انتقادی‌تر، ضمن آگاهی از قدرت علمی، فنی و سازمانی تمدن غرب، به بحران معنوی و زوال اخلاقی آن اشاره کرد. او بر این باور بود که بدون شناخت عمیق، انتقادی و همه‌جانبه از غرب، هرگونه اقتباس شتاب‌زده می‌تواند به فروپاشی فرهنگی و هویتی بینجامد. اخلاق در منظومه فکری او نه تنها پایه تمدن، که پیش‌شرط هرگونه تجدیدی بود؛ اخلاقی که نه با رجعت صرف به گذشته بلکه با بازسازی معنوی و نهادینه کردن ارزش‌های عام انسانی، امکان بازیابی روح ملی و تحقق پیشرفت پایدار را فراهم می‌کرد. در نهایت، بررسی این دو رویکرد نه تنها نشان می‌دهد که مواجهه روشنفکران ایرانی با تجدید یک‌دست و همگن نبوده، بلکه گواهی بر پویایی گفتمان روشنفکری ایرانی در مواجهه با بحران تاریخی مدرن‌سازی است. این تقابل مفهومی، امروز نیز در مباحث پیرامون توسعه، نوسازی، هویت و عدالت فرهنگی در ایران جاری است.

حامی مالی

ندارد

سه‌م نویسنده‌گان در پژوهش

سه‌م نویسنده‌گان برابر است.

تضاد منافع

ندارد

منابع

آبراهامیان، یرواند. (۱۴۰۳). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: مرکز. ادیب پیشاوری. (۱۳۱۲ق). *دیوان قصاید و غزلیات فارسی و عربی ادیب پیشاوری*. به جمع و تحشیه و تعلیقات علی عبدالرسولی، طهران: مطبوعه مجلس.

ایرانشهر. (غره ذی الحجه ۲۶/۱۳۴۰). س ۱، ش ۲.

ایرانشهر. (غره ذی القعدة ۲۶/۱۳۴۰ق). س ۱، ش ۱.

ایرانشهر. (غره محرم ۲۴/۱۳۴۱). س ۱، ش ۳.

بهنام، جمشید. (۱۳۸۶). *برلنی‌ها: اندیشمندان ایرانی در برلن ۱۹۱۵-۱۹۳۰*، تهران: نشر فرزانه روز.

- توکلی ترقی، محمد. (۱۳۸۱). «تجدد اختراعی، تمدن عاریتی و انقلاب روحانی». *ایران‌نامه*، ش ۲۰، ۷۸ و ۷۹، بهار و تابستان ۱۳۸۱، ۱۹۵-۲۳۶.
- رضا قلی میرزا نایب الایاله. (۱۳۷۳). *سفرنامه*. به کوشش اصغر فرمانفرمایی قاجار، تهران: اساطیر.
- رضایی، فاطمه و مختاری، محمد تقی. (۱۳۹۴). «تأثیر حلقه برلن بر روشنفکران ملی‌گرای عصر رضاشاه». *تاریخ ایران*. ش ۷۶، ۱۰۳-۱۲۴.
- صادقی، محسن، زارعی نژاد، عباس. (۱۳۹۵). «نقد گفتمان مدرنیته در اندیشه حسین کاظم‌زاده ایرانشهر». *مطالعات منافع ملی*، ش ۵، ۱۱۳-۱۳۷.
- فاضلی، حبیب‌الله و خلیل طهماسبی، نوذر. (۱۳۹۴). «حسین کاظم‌زاده ایرانشهر و مسأله هویت ملی». *نشریه جستارهای سیاسی معاصر*، س ۶، ش ۳، ۱۰۵-۱۲۴.
- کافی، مجید. (۱۳۹۳). *فلسفه نظری تاریخ*. تهران: سمت.
- کاوه. (۱ دسامبر ۱/۱۹۲۱ / ربیع‌الثانی ۱۳۴۰ ق). س ۲ دوره جدید، ش ۱۲.
- کاوه. (۱۱ ژانویه ۱/۱۹۲۱ / جمادی‌الاول ۱۳۳۹ ق). س ۲ دوره جدید، ش ۱.
- کاوه. (۲۲ ژانویه ۱/۱۹۲۰ / جمادی‌الآخر ۱۳۳۸). س ۵، ش ۱ (مسلسل ۳۶).
- کدی، نیکی. (۱۴۰۳). *ایران دوره قاجار و برآمدن رضاخان*. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- لامعی، علی اصغر، کلباسی، حسین. (۱۳۹۱). «جستارهایی در باب فلسفه تاریخ هر در». *غرب‌شناسی بنیادی*، س ۳، ش ۱.
- متین، افشین. (۱۴۰۲). *هم شرقی، هم غربی: تاریخ روشنفکری مدرنیته ایرانی*. ترجمه حسن فشارکی. تهران: شیرازه کتاب‌ما.
- مجدد، محمدقلی. (۱۳۹۹). *قحطی بزرگ*. ترجمه محمد کریمی. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- ملایی توانی، علیرضا. (۱۳۹۵). *از کاوه تا سروی: تأملی درباره دین و نقد باورهای دینی ایرانی‌ها*. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- میرزا صالح شیرازی. (۱۳۶۲). *گزارش سفر میرزا صالح شیرازی*. ویرایش همایون شهیدی. تهران: راه‌نو.
- میرسپاسی، علی. (۱۳۸۵). *تأملی در مدرنیته ایرانی: بحثی درباره گفتمان‌های روشنفکری و سیاست مدرنیزاسیون در ایران*. ترجمه جلال توکلیان. تهران: طرح‌نو.

References

- Abrahamian, E. (2024). *Iran between two revolutions*. Translated by Kazem Firoozmand. Tehran: Markaz Publishing. [in Persian]
- Behnam, J. (2007). *The Berliners: Iranian Intellectuals in Berlin, 1915–1930*. Tehran: Farzan Rooz Publications. [in Persian]

- Fazeli, A. & Khalil Tahmasbi, N. (2015). Hossein Kazemzadeh Iranshahr and issue of national identity. *Jostarha-ye Siyasi- ye Mo'aser*. 6(3), 105-123. [in Persian]
- Iranshahr. (1 Dhu al-Hijjah 1340 AH / 26 July 1922). Vol. 1, No. 2. [in Persian]
- Iranshahr. (1 Dhu al-Qa'dah 1340 AH / 26 June 1922). Vol. 1, No. 1. [in Persian]
- Iranshahr. (1 Muharram 1341 AH / 24 August 1922). Vol. 1, No. 3. [in Persian]
- Kafi, M. (2014). *Philosophy of theoretical history*. Tehran: Samt Publishing. [in Persian]
- Kaveh. (1 December 1921). New Series, Vol. 2, No. 12. [in Persian]
- Kaveh. (11 January 1921). New Series, Vol. 2, No. 1. [in Persian]
- Kaveh. (22 January 1920). Vol. 5, No. 1 (Serial 36). [in Persian]
- Keddie, N. R. (2024). *Iran in the Qajar Era and the Rise of Reza Khan*. Translated by Mehdi Haghghatkah. Tehran: Qoqnoos Publishing.[in Persian]
- Lamei, A. A., & Kalbasi, H. (2012). Essays on Herder's philosophy of history. *Gharb Shenasi ye Bonyadi*, 3(1), 33-47. [in Persian]
- Majd, M. (2020). *The Great Famine*. Translated by Mohammad Karimi. Tehran: Institute for Political Studies and Research. [in Persian]
- Matin, Afshin (2023). *Both Eastern and Western: A History of Iranian Modernist Intellectualism*. Translated by Hasan Fesharaki. Tehran: Shiraze Ketab Ma. [in Persian]
- Mirsepasi, A. (2006). *Reflections on Iranian modernity: A discussion of intellectual discourses and the politics of modernization in Iran*. Translated by Jalal Tavakolian. Tehran: Tarh e No Publishing. [in Persian]
- Molaei Tavani, A. (2016). *From Kaveh to Soroush: Reflections on religion and critique of Iranians' religious beliefs*. Tehran: Research Institute of Islamic History. [in Persian]
- Pishawari, A. (1933). *Divan of the Persian and Arabic Qasidas and Ghazals of Adib Pishawari*. Collected, annotated, and commented by Ali Abdolrasouli. Tehran: Majles Printing House. [in Persian]
- Raza Quli Mirza Nayib al-Iyallah. (1994). *Safarnamah [Travelogue] (A. Farmanfarmai Qajar, Ed.)*. Tehran: Asatir. [in Persian]
- Rezaei, F., & Mokhtari, M. (2015). The Impact of Berlin Circle on nationalist Intellectuals of the Reign of Reza Shah. *Tārīkh-i Īrān*, 8(2), 103-124. [in Persian]
- Sadeghi, M. & Zareinejad, A. (2016). The critique of modernity discourse in Hussein Kazemzadeh Iranshahr's thought. *National Interest Studies*. 5(1), 113-137 . [in Persian]
- Shirazi, M. S. (1983). *Travel report of Mirza Saleh Shirazi*. Edited by Homayoun Shahidi. Tehran: Rah e No Publishing. [in Persian]
- Tavakoli-Targhi, Mohammad. (2002). Invented modernity, borrowed civilization, and spiritual revolution. *Iran Nameh*, 20(78-79), 195-236. [in Persian]